

TÜRKİYE'YE YÖNELİK KAÇAK İŞGÜCÜ GÖÇÜ

Dr. Taner Akpınar
Ankara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

Özet

Türkiye 1980 sonrası dönemde uluslararası göçlerin uğrak yeri olmuştur ve olmaya da devam etmektedir. Bu göçler içerisinde Batılı ülkelere geçmek amacıyla Türkiye'yi geçiş yeri olarak kullanmak isteyenler, sığınmacılar, yerleşmek için gelenler, çalışmak için gelenler ve insan ticareti mağdurlarını görmek mümkündür. Bu çalışmada, kaçak işgücü göçleri konu edilmekte ve bu göçleri Türkiye'ye çeken nedenler araştırılmaktadır. Türkiye'ye yönelik kaçak işgücü göçleri, 1980 sonrası dönemde uygulamaya konulan ekonomi politikalarının işgücü piyasalarında yol açtığı dönüşümlerle ilişkilendirilerek açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kaçak işgücü göçü, kayıtdışı istihdam, yedek işgücü, esnek vize uygulaması, kaçak göçmen işçi istihdamı ile mücadele.

Illegal Labour Immigration to Turkey

Abstract

Turkey has to become a destination for international migrants since 1980s. We can specify different immigrant groups such as those who come to pass western countries, asylum seekers, those who wish to stay, those who hope to gain a job and victims of human trafficking. This paper focus on illegal labour immigration and investigates the pull factors which attract illegal immigrant workers to Turkey. The study explains the correlation between impacts of export-oriented industrialization policy on labour market and illegal labour immigration to Turkey.

Keywords: Illegal labour immigration, informal employment, reserve labour, flexible visa regime, coping with informal employment of immigrant workers.

Türkiye'ye Yönelik Kaçak İşgücü Göçü

Giriş

Türkiye, 1980'lerden itibaren, uluslararası göç hareketlerinin -ağırlıklı olarak kaçak göçlerin- uğrak yeri haline gelmiştir. Gelen göçmenlerin geldikleri bölge ve ülkelere göre dağılımlarına bakıldığında, çok geniş bir coğrafyanın Türkiye'ye yönelik göçlere kaynaklık ettiği görülmektedir. Asya, Afrika ve Doğu Avrupa'nın birçok ülkesinden Türkiye'ye göçmenler gelmektedir. Türkiye'ye yönelik göçler, göçmenlerin geliş amaçlarına ve yasal konumlarına göre farklı kategorilere ayrılmaktadır. Batılı ülkelere gitmek amacıyla Türkiye'yi geçiş yeri olarak kullanmak için gelenler, sığınmacılar, çalışmak için gelenler, yerleşmek için gelenler gibi göçmen kategorilerinden söz edilebilir. İnsan ticaretini de, ayrı bir kategori olarak, bu sınıflandırmaya dahil etmemiz gerekir. Bu kategorileştirmenin kesin ve değişmez olduğu söylenemez. Burada sıralanan listeye başka grupların da eklenebileceği konusunda bir esneklik payı bırakmak zorunludur.

Bu çalışma Türkiye'ye yönelik kaçak işgücü olgusunu konu almaktadır. Kaçak işgücü göçleri Türkiye'ye tam olarak 1990'ların başlarında gelmeye başlamıştır. Salih Kılıç'ın, "1991-1992 yıllarından itibaren Türkiye 'işçi göçü alan' bir ülke durumuna geçti"¹ tespiti, doğru bir tespit olarak görünmektedir. Anılan dönemde, ulusal gazetelerin ve içinde sendika dergilerinin de bulunduğu

¹ Bir dönem Türk-İş Genel Başkanlığı da yapmış olan Salih Kılıç, bu tespiti, Türk-İş Genel Eğitim Sekreteri olarak, Yıldırım Koç'un "Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik" başlıklı çalışmasına yazdığı "Sunuş" yazısında dile getirmektedir (Koç, 1999: 3).

diğer bazı yayın organlarının kaçak göçmen işçiliğe karşı yoğun ilgisi de bu tespiti doğrulamaktadır.²

Medya kaçak göçleri gündeminden düşürmemektedir. Medyanın ilgisi daha çok tekil olaylara yöneliktir. Bu tekil olayların, medyanın gündeminde 1990'lı yıllardaki yer alma biçimi ile 2000'li yıllardaki yer alma biçimi arasında derin bir farklılık olduğu görülmektedir. 1990'lı yıllarda, kaçak göçmen işçiliğe ilişkin haberlerle, göçmenlerin içinde bulunduğu insanlık dışı yaşama ve çalışma koşulları sürekli gündemde tutulurken, 2000'li yıllarda bu konuya neredeyse hiç yer verilmediği görülmektedir. Bu dönemde, kaçak göçmenlerin insanlık dışı koşullarda sınırlardan gizlice geçme çabaları, geldikleri ülkelere geri gönderilmeyi beklerken tutuldukları -adına barınma evi denilen- yerlerde çıkardıkları olaylar, kıyılarına vuran cesetleri medyanın ilgi odağını oluşturan konulardır. Medyanın ilgi odağındaki bu kaymanın nedeni konumuzun dışındadır.

Kaçak göçmen işçilerin medyanın gündeminden düşmesi, bu işçilerin artık çalışmak için Türkiye'ye gelmediği şeklinde anlaşılmalıdır. Medyanın gündeminden düşen kaçak göçmen işçilere karşı, son yıllarda, akademide cılız bir ilginin uyanmaya başladığı görülmektedir. Enformel piyasa ilişkileri bağlamında dolaylı olarak ticaretle uğraşan göçmen kadınlara yer veren Yüksekler (2003)'in çalışması, devletin rolünü ele alan Ünal'ın (2004) çalışması, toplumsal cinsiyet perspektifinden bakan ve kadın göçmen işçileri konu edinen Ege (2002), Kümbetoğlu (2005), Çelik (2005), Kaşka (2006) ve Ünlütürk'ün (2008) çalışması, genel olarak kaçak göçmen işçilik olgusunu irdeleyen İçduygu (2004), Lordoğlu (2005) ve Erder (2007)'in çalışması, sektör düzeyinde Dağdelen (2008)'in tekstil/konfeksiyon işlerinde çalışan Moldovalı göçmen işçileri incelediği çalışması ve Akpınar (2009)'ün inşaat sektöründe kaçak göçmen işçi istihdamını konu alan çalışması söz konusu cılız ilginin kaçak göçmen işçilik olgusuna yönelen -ve saha araştırmasına dayanan- az

2 Bu konudaki bazı örnekler için şu sayılara bakılabilir: Akşam, 24 Haziran 1997 (sayfa 13); Akşam, 25 Haziran 1997 (sayfa 13); Akşam, 26 Haziran 1997 (sayfa 13); Aydınlık, 08 Ekim 1993; Bugün, 14 Ocak 1994 (sayfa 6); Bugün 29 Mart 1994 (sayfa 6); Cumhuriyet, 9 Ağustos 1992 (sayfa 1 ve 16); Cumhuriyet, 18 Şubat 1993 (sayfa 20); Cumhuriyet, 4 Ağustos 1993 (sayfa 9); Cumhuriyet, 7 Temmuz 1994 (sayfa 15); Cumhuriyet, 8 Temmuz 1994 (sayfa 7); Gündem, 30 Ağustos 1993 (sayfa 7); Milli Gazete, 15 Şubat 1999; Milliyet, 4 Eylül 1993 (sayfa 12); Sabah, 17 Şubat 1995; Sabah, 26 Nisan 1995; Türkiye, 21 Eylül 1994 (sayfa 7); Yeni Yüzyıl, 18 Haziran 1995 (sayfa 11); Aktüel Dergisi, Sayı 116, 23-29 Eylül 1993 (sayfa 26-30); Nokta Dergisi, 1-7 Kasım 1992 (sayfa 12-17); Nokta Dergisi, 11-17 Nisan 1993 (sayfa 46-49), Öz-Gıda İş Dergisi, Temmuz 1993 (sayfa 18-26).

sayıdaki ürünleridir. Saha araştırmasından elde edilen verilere dayandırılan bu çalışmalar, kaçak göçmen işçilerin Türkiye'ye gelip çalışmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, kaçak işgücü göçü olgusu birçok yönden bilinmezliğini korumaktadır. Bu çalışma, söz konusu bilinmezlik sorununun bir boyutunu, kaçak göçmen işçilerin yönünü Türkiye'ye çevirmesinin nedenlerini açıklamaya girişmektedir.

Türkiye'ye yönelik uluslararası göç hareketlerini konu alan az sayıdaki araştırmalarda, bu göç hareketleri Türkiye'nin etrafını saran komşu ülkelerdeki sorunlarla açıklanmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşım kaçak işgücü göçlerinin Türkiye'ye gelişini açıklama noktasında yetersiz kalmaktadır. Bu çalışmada, komşu ülkelerdeki sorunlar bir tarafa bırakılarak, kaçak göçmen işçileri Türkiye'ye çeken nedenler araştırılmaktadır. Bu çerçevede çalışmanın temel tezini, kaçak göçmen işçilerin yönünü Türkiye'ye çevirmesinde, Türkiye'nin bu işçilerin gelişini dolaylı yoldan kolaylaştırdığı ve bunun perde arkasında da, 1980 sonrası dönemde uygulamaya konulan ekonomi politikalarına bağlı olarak işgücü piyasalarında yaşanan dönüşümün bulunduğu görüşü oluşturmaktadır.

1. Kaçak Göçmen İşçilerin Yönünü Türkiye'ye Çevirmesinin Nedenleri

Batılı ülkelere ilişkin hakim yazında, son dönem uluslararası göçleri - hem yasal yollardan gerçekleşen hem de kaçak göçleri- coğrafi yakınlık, bilgi edinme ve ulaşım olanaklarının kolaylaşması ve göçmenlerin sahip olduğu sosyal ağlarla açıklama eğilimi ağır basmaktadır. Örneğin, Birleşmiş Milletlerin bir raporunda, bu üç etkenin de altı önemle çizilmektedir (Un, 2004). Bu yaklaşım, yeni-liberal bakış açısıyla örtüşmektedir. Buna göre, rasyonel davranan göçmenler, daha yüksek bir gelir ve yaşam standardı sağlamak için göç eder. Bilişim ve ulaşım kolaylıklarından yararlanma, sosyal ağları kullanma ve coğrafi olarak yakın bir yere gitmek, faydayı en üst düzeye çıkarmayı amaçlayan rasyonel davranışın bir sonucu olarak görülmektedir. Sözü edilen etkenlerin göç sürecinde işlevsel bir rol oynadığını kabul etmekle birlikte, yeni-liberal yaklaşımın tersine, bunların göçmenler tarafından değil, göçmenlerin gittikleri ülkeler ve o ülkelerdeki işverenler tarafından kullanıldığı görüşünü ileri sürmekteyiz. Kaçak işgücü göçleri, bu göçlerin yönelik olduğu ülkelerdeki bazı alanlarda gereksinim duyulan işgücü talebi tarafından yönlendirilmektedir. Bu talebin, öncelikle, coğrafi olarak en yakın yerlerden sosyal ağlara başvurularak karşılanmaya çalışıldığı, bu olanaklı olmadığına da, başka yollara başvurulduğu önsel olarak (*a priori*) ileri sürülebilir.

Örneğin, sosyal ağlar Türkiye'ye yönelik uluslararası göçlerde de etkilidir (İçduygu, 2003, 2004; Lordoğlu, 2005). İnşaat sektörü özelinde sahip

olduğumuz veriler, bu ağların özellikle kaçak göçmen işçilerin iş bulmasında son derece belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu noktada asıl belirleyici olan, Türkiye'nin bazı ülkelere uyguladığı vize muafiyeti ve işverenlerin talepleridir (Akpınar, 2009: 111-125). Türkiye'ye yönelik göçlerde, göç yazınında sürekli olarak yinelenen, coğrafi yakınlık, bilgi alma ve ulaşım kolaylıkları, sosyal ağlar vb. faktörlerin rolü vurgulanırken, konunun bu boyutu göz önünde bulundurulmalıdır.

Narlı (2002: 157-158), Türkiye'nin göç almaya başlamasında, birincisi çevre ülkelerdeki ekonomik, siyasal ve sosyal sorunlar ve ikincisi de Türkiye'nin coğrafi konumu olmak üzere iki temel nedenin etkili olduğunu öne sürmektedir. Türkiye'ye gelen göçmenlerin, geldikleri ülkede, göç etmelerine yol açan nedenleri burada tartışma olanağına sahip değiliz. Bu, ancak, yerinde yapılacak bir araştırma sonucunda olanaklıdır. Böyle bir araştırma yapmadan, sürekli dile getirilen -komşu ülkelerdeki siyasal karışıklıkların, rejim değişikliklerinin, ekonomik krizlerin, savaşların, v.b.'nin göçe yol açtığı türünden- bazı genel bilgilerin yinelenmesinden öteye geçilemez. Küresel kapitalizm sürekli olarak, şu ya da bu nedenle, dünya üzerinde coğrafi olarak hareketli bir insan kitlesi yaratmaktadır. Bu göçlerin, 1980 sonrası dönemde, yönünü Türkiye'ye de çevirmesi Türkiye'ye özgü nedenlerle açıklanabilir. Diğer taraftan, yalnızca komşu ülkelerden değil, çok uzak ülkelerden de göçmenlerin geldiği hesaba katılırsa, Türkiye'ye yönelik göçleri komşu ülkelerdeki sorunlarla açıklama çabası yerine Türkiye'ye özgü nedenlerle açıklamaya çalışmak daha anlamlı görünmektedir.

Konuya kaçak işgücü göçü açısından bakıldığında, kaçak göçmen işçilerin Türkiye'ye gelişini, Türkiye'nin coğrafi konumu ve komşu ülkelerdeki sorunlarla açıklama çabaları tümünden başarısızlığa uğramaktadır. Çünkü bu bakış açısıyla göçmen işçilerin Türkiye'de nasıl iş bulabildiklerini ve çalışma koşullarını açıklamak olanaksızdır. Bunun yerine, Türkiye'de yaygın olan kayıtdışı ekonominin kaçak göçmen işçileri Türkiye'ye çeken bir etki yarattığı (Toksöz, 2007) görüşünden hareket etmek bizi doğru sonuçlara götürecektir. Böyle bir yola girdikten sonra da, kaçak göçmen işçilerin Türkiye'ye gelişini, Koç'un (1999: 10-13) da vurguladığı gibi, 1980 sonrasında uygulamaya konulan ekonomi politikalarıyla ilişkilendirilmek kaçınılmazdır. Böyle bir ilişki kurma çabasına karşı ise, akıllara hemen şu türden bir sorunun takılması kesin gibidir; neden göçmen işçiler söz konusu ekonomi politikalarının uygulamaya konulmasına paralel olarak 1980'lerde değil de, 1990'ların başlarında gelmeye başladı?

Türkiye'de, 1980 sonrasında uygulamaya konulan ekonomi politikaları, işgücü piyasalarını derinden etkilemiş ve kayıtdışılaşmanın önünü açmıştır. Kayıtdışılaşma, kaçak göçmen işçi istihdamını kolaylaştırıcı koşulları

yaratmaktadır. Bununla birlikte, yalnızca kayıtdışılığın artmasının kaçak göçmen işçi çalıştırmaya yol açtığını söylemek, yüzeysel bir analiz olarak kalmaktadır. Bunun biraz daha derinleştirilmesi gerekmektedir. Bu noktada, Türkiye'deki Marksist iktisatçılardan oluşan bir grup yazarın, 1980 sonrası dönüşümün bölüşüm ilişkileri ve işgücü piyasaları üzerindeki etkisine ilişkin analizleri bu çalışma açısından çok değerli ipuçları sağlamaktadır (Boratav, 2005a; Boratav/Yeldan/Köse, 2000; Köse/Yeldan, 1998; Köse/Yeldan, 1999; Senses, 1996; Yeldan, 2006; Yentürk, 1997).

Bilindiği gibi, 1980-sonrası uygulamaya konulan ekonomi politikaları, Türkiye ekonomisini küresel ekonomiye eklemlenme doğrultusunda köklü bir yapısal dönüşüm sürecine sokmuştur. Dünya pazarlarına açılma amacı taşıyan bu sürecin, 1980'lerin sonlarında tamamlandığı ve Türkiye'nin 1990'lı yıllara dışa açık bir ekonomi olarak girdiği, Marksist iktisat ekolüne dahil olan yazarlarca ortaya konulmaktadır. Şimdi anılan yazarların, bu çalışmaya ışık tutacak tespitlerine ana hatlarıyla yer vermeye çalışalım.

1980 sonrası döneme, bölüşüm ilişkileri bakımından, emek aleyhtarı uygulamalar damga vurmuş ve 1980-1988 döneminde, emek gelirlerinde ciddi düşüşler yaşanmıştır. Boratav (2005b: 42-44), 1980'li yıllarda Türkiye burjuvazisinin, Türkiye'yi "düşük ücretli" bir ekonomiye dönüştürerek dünya kapitalist sistemi ile bu konumda bütünleşmeye dönük bir strateji izlediğini ve 1977-1987 arasında ücretlerdeki % 20-30 oranındaki gerileme dikkate alındığında da, burjuvazinin on yılda amacına ulaştığını belirtmektedir. Yeldan (2006: 72), bunun, reel ücretlerde 1950'den beri gözlenen 30 yıllık artış eğiliminin kırılması anlamına geldiğini ifade etmektedir.

1980'ler boyunca sürdürülen ücretleri baskı altına almaya yönelik büyüme stratejisinin 1988'de sürdürülemez bir noktaya ulaşması üzerine, dönemin hükümeti popülist politikalara başvurma yoluna gitmiştir. Hükümetin, bu tür politikalara başvurusunun nedenlerine burada girilmeyecektir. Bizi burada ilgilendiren nokta, söz konusu popülizmin sonucu olarak ücretlerde yaşanan artışlardır. Boratav (2005a: 176), 1989 yılında kamu sektörü işçilerine % 42'lik bir zam verildiğini, bunu memur zamlarının izlediğini ve özel sektördeki toplu sözleşmelerin de, aynı oranda olmamakla birlikte, aynı doğrultuda ücret artışlarıyla sonuçlandığını ortaya koymaktadır. Yeldan (2006: 75), örneğin, özel imalat sanayi ücret maliyetlerinde, 1989-1993 döneminde, reel olarak yıllık ortalama % 10,2'lik bir sıçrama yaşandığını hesaplamaktadır. Koç (1998: 164), bu dönemdeki ücret artışlarının, Türkiye tarihindeki en büyük reel ücret artışı olduğunu ifade etmektedir.

1980'den itibaren emek aleyhine işleyen süreç, 1989'dan başlayarak emekçi sınıflar lehine dönmüş ve bu eğilim 1993'e kadar sürmüştür. Ancak bu

gidişatı tersine döndürmek için işten çıkarmalar, sendikasızlaştırma, taşeronlaşma ve özelleştirme başta olmak üzere emek aleyhtarı bir dizi uygulamayla bir karşıt hareket başlatılmıştır. Bu karşıt hareket, işgücü piyasalarında kayıtdışılaşmanın yaygınlaşmasına yol açmıştır. Kayıtdışılaşma eğiliminin özellikle 1989'dan sonra artmaya başladığı ve giderek yapısal bir kalıcılığa dönüştüğünün altı çizilmektedir. Genel bir fikir vermesi açısından TÜİK'in yayınladığı Aralık 2008 dönemine ait verilere bakıldığında, 20 milyon 736 kişi olan toplam istihdamın % 43,2'sinin, herhangi bir sosyal güvenlik kuruluşuna kayıtlı olmadan, kayıtdışı olarak çalıştığı gözlenmektedir (TÜİK, 2009).³

Burada atfı yapılan Marksist yazarlar, kayıtdışılaşmaya yol açan diğer ekonomik ve toplumsal etkenleri -nüfus artışı, genç nüfus, nitelikli işgücü azlığı, hızlı kentleşme, işletme ölçeğinde küçülme vb- dışlamamakla birlikte, en temel etkenin işgücü maliyetlerini azaltma çabası olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu tartışmayı şu noktaya taşımaya çalışıyoruz, 1989-1993 dönemi bölüşüm ilişkileri bakımından emeğin geri kazanım yıllardır. Bu dönemde, ücretlerdeki reel artış karşısında emek maliyetlerini düşürme çabaları, işverenleri, düşük ücretli işgücü arayışına yönlendirmiştir (Köse/Yeldan, 1998: 59; Köse/Öncü, 1998: 155). Kaçak göçmen işçilerin gelişi tam da bu döneme rastlamaktadır. Aynı dönemde Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından geçim olanaklarını kaybeden milyonlarca insan bu olanakları sağlamak için göç yollarına koyulmuştur.⁴ Bu durum Türkiye'nin etrafında coğrafi olarak mobil kitleler oluşturmuştur. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nden ayrılan ülkelere yönelik -sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacak- esnek vize uygulamaları Türkiye'nin kapılarını bu insanlara aralamıştır.

Göçmen işçilerin gelişi yalnızca bir tesadüf olarak yorumlanamaz, bu son derece anlamlı bir kesişmedir. Bu dönemde, ücretlerdeki reel artış karşısında

3 Öyle ki, bu kadarından işveren çevreleri de rahatsızlık duymaya başlamıştır. TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) bu konudaki rahatsızlığı şu şekilde dile getirmektedir: "Kayıtdışı ekonomi, bütün ülkelerde yaşanan ve 80'li yıllarda büyüyen bir sorundur. Ancak, Türkiye'de kayıtdışı ekonomi çok gelişmiştir (...). Kayıtdışı ekonomi, belirli ölçüler içinde ekonomileri şoklara karşı koruyan bir faktör olarak kabul edilmekle birlikte, Türkiye'de kontrolden çıkarak kalkınmayı engelleyen boyutlara ulaşmıştır." (TİSK, 2004: 55-56). Bir taraftan, kayıtdışı ekonominin ve istihdamın kontrolden çıktığından şikayet edilirken, diğer taraftan, ironik bir şekilde, 'çağdaş' esnek çalışma yöntemlerinden yeterince yararlanılmadığından da şikayet edilmektedir! (TİSK, 2004: 60)

4 Sovyetler Birliği ve Yugoslavya'nın dağılmasıyla 20 milyon kişinin uluslararası göçmen konumuna geçtiği belirtilmektedir (Massey/Taylor, 2004: 1).

emek maliyetlerini düşürme arayışları, düşük ücretli kaçak göçmen işgücüne talep yaratmıştır ve bu talep, kaçak göçmen işgücünün yönünü Türkiye'ye çevirmesinde ateşleyici bir işlev görmüştür. Böylece, kaçak göçmen işçiler yedek işgücü kaynağı olarak devreye sokulmuştur. Aynı dönemde artmaya başlayan kayıtdışılaşma da kaçak göçmen işçi istihdamı için uygun bir zemin hazırlamıştır.

Kayıtdışılaşmanın aynı dönemde artmaya başlaması da, iki ayrı olgunun, dönemsel bir kesişmesi olarak görülemez. Bu noktanın açıklanması gerekmektedir ve Şenyapılı bunu en güzel şekilde yapmaktadır. Şenyapılı, enformelleşmenin, gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları ekonomik modellerin işleyişi açısından gerekli ucuz işgücü rezervlerini yaratmak için, bu ülkelerin ekonomik yapıları tarafından yaratılıp sürdürüldüğünü ifade etmektedir. Şenyapılı, bu çerçevede, enformelleşmenin, Türkiye'de de, farklı biçimler almakla birlikte, 1950'lerden beri uygulanan ekonomik modellerin bir parçası olarak sürekli varlığını koruduğunu ortaya koymaktadır (Şenyapılı, 2000).

Göçmen işçilerin gelişi konusunda Narlı (2003), farklı bir tablo çizmeye çalışmaktadır. 1980'lerden itibaren yaşanan ekonomik liberalizm diyor Narlı, beraberinde ekonomik gelişme ve özel sektörün genişlemesini getirmiş, bu da işgücü piyasasında çok sayıda fırsat yaratmıştır. Narlı'ya (2003: 33) göre, imalat, inşaat, tekstil ve hizmetler sektörlerinde işgücü piyasasının genişlemesi ve ücretlerin aylık 200-300 dolar civarında olması çok sayıda kaçak göçmen işçiyi Türkiye'ye çeken birincil etkidir. Karadeniz (1999: 425) de, örneğin, Romanyalı işçilerin kendi ülkelerinden daha yüksek ücrete iş bulabildikleri için Türkiye'ye gelip çalıştıklarını ve Türkiye'de kazandıkları üç aylık para ile kendi ülkelerinde üç ay çalışmadan yaşayabildiklerini söylemektedir. Böyle bir iddianın, hiç olmazsa, göçmen işçilerin kendi ülkelerindeki yaşam koşullarına ilişkin birkaç somut veri ile desteklenmesi beklenirdi!

Narlı'nın ileri sürdüğü görüşlere geri dönecek olursak, bir defa, 1980 sonrası yapısal uyum politikalarının yeterli bir istihdam artışı yaratamadığı, tartışmaya yer vermeyecek şekilde, nicel verilerle ortaya konulmaktadır. Dahası, bu politikaların, özellikle de özelleştirme uygulamalarının, işsizliğin artmasına yol açtığı gözlenmektedir (Şenses, 1996: 78-79; Şenses, 1994: 444; Yentürk, 1997: 10-13). Dolayısıyla, kaçak göçmen işçilerin Türkiye'ye gelişi, işgücü piyasasının yeni fırsatlar sunmasıyla değil, artan kayıtdışılaşma ile açıklanabilir. Diğer taraftan, kaçak göçmen işçilerin, işgücü piyasasında geçerli olan en düşük ücret düzeyinden çok daha düşük ücretlere çalıştırıldıklarını söylemeye bile gerek yoktur. Çok düşük ücretlere çalışmalarına karşın, bu ücret bile düzenli olarak ödenmemektedir (Akpınar, 2009: 133-138).

Göçmen işçilerin Türkiye'ye gelmeye başladığı dönemde, TİSK Genel Başkanı olan Refik Baydur'un, "gerekirse eski Sovyet Cumhuriyetlerinden ayda 80 dolara çalışacak işçi getirebiliriz, Rusya'da işçiler 50 dolara çalışmaya bile dünden razı"⁵ şeklindeki tehditle karışık sözleri de, kaçak göçmen işçi istihdamına ucuz yedek işgücü kaynağı arayışlarının yol açtığı görüşünü desteklemektedir. Aynı dönemde Öz-Gıda İş Sendikası tarafından yapılan bir araştırma, işverenlerin, kaçak göçmen işçileri daha ucuz oldukları için çalıştırdıklarını ortaya koymaktadır. Bazı işverenler, kaçak göçmen işçi çalıştırmak istemediğini, ancak, diğer işverenler karşısında rekabet eşitliği sağlamak için mecburen çalıştırdığını söylemektedir:

Biliyorsunuz, çay sektörü zaten krizde, bir de yerli işçilerin maliyeti eklendiğinde bunun altından çıkamıyoruz (...) Sonra bu işçilerin yasal hakları da ayrı bir dert. Yok kıdem tazminatı, yok ikramiye, yok kaytarmak için türlü mazeretler. Bunların hiç birisine muhatap olmuyoruz bu yabancı işçiler sayesinde. Onlara verdiğimiz ve cebimizden ne çıktığını biliyoruz o kadar. Sonra bunlar her işi yapıyorlar ve istediğimiz kadar çalışıyorlar (Öz-Gıda İş, 1993: 26).

Ne yapalım bunlar için çalışma saati diye bir şey yok. İş bitene kadar çalıştırıyoruz, bizim işçilerimiz bu gibi ağır işlerde nazlanıyor. Hem de pahalıya mal oluyor (Öz-Gıda İş, 1993: 26).

Önceleri yabancı çalıştırmak kontrol altındaydı. Biz gelen görevlilere açıkça söyledik. Eğer hiç kimse dükkanında bunlardan (*kaçak göçmen işçiler kastediliyor*) çalıştırmayacaksa biz de çalıştırmayız dedik. Ve bu konuda yetkililere imza verdik (Öz-Gıda İş, 1993: 19).

Gençler'e göre, yabancı kaçak işçiler, buldukları hemen her ülkede, küçük işyerlerinde, ücret ve sosyal statüsü düşük olması nedeniyle, yerli işçiler tarafından itibar edilmeyen marjinal işlerde çalışmaktadır. Gençler, bu gözlemin nerede olursa olsun adeta doğal bir yasa gibi işlediği görüşünü ileri sürmektedir (Gençler, 2002: 39). Sahadan elde edilen somut veriler, pratiğe dönük temelden yoksun olan Gençler'in iddialarını havada bırakmaktadır. Öz-Gıda İş'in araştırması, göçmen işçilerin emek kıtlığı nedeniyle değil, daha ucuza çalıştıkları için yerli işçilere tercihen işe alındığını ortaya koymaktadır. Öz-Gıda İş'in görüşme yaptığı yerli işçiler şunları söylemektedir:

Özel şirkette mevsimlik işçi olarak çalışmaktaydım (...) kalkıp buraya çalışmaya geldim. Gelince gördüm ki benim yerime Rus alıp çalıştırıyorlar. Tekrar beni işe alırlar diye kapılarda bekleyip işveren yetkilileriyle görüştüm.

5 Aktaran; (Koç, 1999: 39).

Kadronun dolduğunu beni ve burada benimle birlikte çalışan birkaç köylümü de işe alamayacaklarını belirttiler (Öz-Gıda İş, 1993: 21).

Ben özel çay fabrikalarının birinde birkaç yıldır çalışıyordum. Bu yıl yaş çay kampanyasının açılışıyla birlikte çalışmak için tekrar eski işyerime başvurdum. Gittiğimde fabrikada Rus işçiler olduğunu gördüm. Yükleme boşaltma yapıyorlardı. Yükleme boşaltma işlerini daha önceleri bizim işçilerimiz yapıyordu. İşveren bizi işe almak istemeyip oyalamaya başladı. Aradan haftalar geçmesine rağmen benle birlikte birçok arkadaşım da dışarıda kaldı. Rusları bir kez jandarma gelip topladı. Onların toplanmasıyla bizler de işe alınırız diye umutlandık. Ama iki gün sonra gördük ki pasaportları toplanan Rusların yerine yenileri alınmış (Öz-Gıda İş, 1993: 21).

Kıştan beri işsizim. Bu yıl çay fabrikalarının açılmasını bekliyordum. Birkaç ay da olsa çalışır hiç olmazsa yüzyirmi gün çalışarak SSK hizmetlerinden yararlanırım umudunu taşıyordum. Bu Rus işçiler her şeyi altüst etti. Şimdi benim gibi yüzlerce genç boş dolaşıyor (Öz-Gıda İş, 1993: 21).

Sektör ve işkolu temelinde bakıldığında, kaçak göçmen işçilerin birçok farklı alanda ve çoğunlukla emek-yoğun niteliksiz işlerde çalıştırıldığı görülmektedir (ÇSGB, 2004: 38; İçduygu, 2004: 26). Ancak, kaçak göçmen işçi istihdamı birçok yönden bilinmezliğini korumaktadır. Bu konu, özellikle sektör ve işkolu düzeyinde yapılacak saha araştırmalarıyla gün yüzüne çıkartılmayı beklemektedir.

2. Kaçak Göçmen İşçilerin Türkiye'ye Girişini Kolaylaştıran Esnek Vize Uygulamaları

Kaçak göçmen işçilerin 1980'lerde değil de, 1990'ların başlarında gelmeye başlamasının nedeni açıklandıktan sonra, bir konunun daha aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Bu işçiler Türkiye'ye nasıl gelebilmektedir? Kaçak göçmen işçilerin Türkiye'ye gelişine ilişkin olarak, bunların yasadışı yollardan ya da turist konumunda yasal yoldan geldiğini söylemek yeterli bir açıklama değildir. Erder, Türkiye'nin göç almaya başlamasının, 1960'lardan itibaren uygulamaya konulan politikaların bir sonucu olduğunu ifade etmektedir. Erder'e göre, 1960'lara kadar, kapıları kapalı bir ülke olan Türkiye, kalkınmanın finansmanı amacıyla, 1960'larda önce 'gurbetçilere', ardından da 'turistlere' kapılarını aralamaya başlamıştır. Erder, "döviz bırakacak kadar zengin Batı ülkelerinden kısa süreli gelişleri" teşvik amacıyla sınır politikalarının esnetilmeye başladığını, ancak, bunun istenmeyen göçlerin gelişine de yol açtığını belirtmektedir (Erder, 2007: 20-21).

Görüldüğü gibi, Erder, Türkiye'ye yönelik uluslararası göç hareketlerinin sınırlardan geçişlerini dışsal nedenler yerine öncelikle içsel nedenlerle ilişkilendirmekte ve bu noktada da Türkiye'nin sınır politikalarına bakılmasını hatırlatmaktadır. Şimdi bu noktadan hareketle, kaçak işgücü göçlerinin Türkiye'ye gelişini daha somut bir düzlemde tartışmaya çalışalım.

Öncelikle, Erder'in sunduğu çerçeveye bir ekleme yapmak gerekmektedir. Sınır politikalarının esnetilmesinin arkasında döviz bırakacak turistleri Türkiye'ye çekme amacının bulunduğunu ve bunun istenmeyen göçlerin gelişine de yol açtığını kabul etmekle birlikte, işgücü göçlerini bundan istisna etmek gerekmektedir. Çünkü kaçak işgücü göçleri istenmeyen değil, tam tersine, ucuz yedek işgücü arayışı içinde olan sermaye çevreleri tarafından istenilen bir durumdur. Bu göçler, doğrudan olmasa bile dolaylı yoldan teşvik edilmektedir. Devletin, kendisini pasif bir konuma çekerek, kaçak göçmen işçi istihdamına dolaylı yoldan göz yumduğu Ünal (2004) tarafından da ortaya konmaktadır.

Türkiye'ye doğrudan çalışmak için gelen göçmen işçilerin, çoğunlukla, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, birlikten kopan ülkelerden geldiği gözlenmektedir. Bu ülkelerden, doğrudan çalışmak amacıyla Türkiye'ye gelen göçmenler, yasadışı olarak değil, turist konumunda gelmektedir. Bu işçiler, kendi ülkeleriyle Türkiye arasında imzalanan esnek vize antlaşmaları sayesinde, Türkiye'ye çok kolay bir şekilde gelebilmektedir. Emniyet Genel Müdürlüğü'nün bir raporunda da bu noktanın altı çizilmektedir (EGM, 2001: 26). Türkiye, 1990'ların başlarında, bu ülkelerle vize kolaylığı ya da muafiyeti sağlayan ikili anlaşmalar imzalamaya başlamıştır. Bu anlaşmaların zamansal olarak Türkiye'deki işverenlerin ucuz işgücü arayışı içinde olduğu döneme denk gelmesi, son derece dikkat çekicidir. Turistik seyahatleri kolaylaştırmayı amaçladığı belirtilen bu anlaşmaların turistik amaçlı ziyaretleri değil, kaçak işgücü göçünü teşvik ettiği açıktır. İnşaat sektöründe çalışan kaçak göçmen işçilerle bir saha araştırması kapsamında yaptığım görüşmelerde, kaçak göçmen işçilerden biri (Azerbaycanlı bir işçi) şunları söylemektedir (Akpınar, 2009: 95):

Turist vizesiyle geliyoruz ama adı turist, gerçekte turist olan yok, herkes bu yolla gelip çalışıyor. Türkiye vize konusunda bize kolaylık sağlıyor. Vize süresi bittiğinde çıkış yapıp birkaç saat içinde çok rahatlıkla yeniden giriş yapabiliyoruz. Bu konuda hiçbir sorun yaşamıyoruz.

Esnek vize antlaşmalarının imzalanmaya başladığı döneme ilişkin turizm istatistikleri de bu durumu doğrular niteliktedir. Turizm istatistiklerinde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'na ilişkin veriler ülkelere göre değil, toplu olarak verilmektedir. Bu verilere yakından bakıldığında, 1990'dan

itibaren, BDT'den gelen turist sayısında artış olmaya başladığı ve 1992 yılından itibaren adeta bir patlama yaşandığı görülmektedir. 1989'da 43 bin 369 kişi, 1990'da 223 bin 211 kişi ve 1991'de 731 bin 869 kişinin turist olarak geldiği kayıtlara geçerken, bu sayı 1992'de 1 milyon 241 bin 010 kişiye çıkmıştır.⁶ Bu sayı, izleyen yıllarda artarak devam etmiştir. 1990 ve 1991'deki artışın kaynağında, 1990'da Sovyetler Birliği ile yapılan vize verilmesinin kolaylaştırılmasına ilişkin antlaşmanın olduğu söylenebilir.⁷ 1992'de yaşanan patlamada ise bu yılda, önce Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan ile daha sonra da diğer BDT üyesi ülkelerle imzalanan vize muafiyeti antlaşmalarının etkili olduğu gözlenmektedir.⁸

Vize kolaylığı ya da muafiyeti sağlayan anlaşmaların gerçek amacının turistik seyahatleri kolaylaştırmak olup olmadığı konusu tartışmaya açıktır. Bununla birlikte, söz konusu anlaşmaların yukarıda sözü edilen ucuz işgücü arayışlarıyla dönemsel olarak kesişmesi, böyle bir tartışmayı, gerçek amacın turistik olduğu iddiasının aleyhine sonuçlandıracağı kesin gibidir. Diğer taraftan, Türkiye'nin, göçmen işçilerin geldikleri ülkelere yönelik esnek vize uygulamalarıyla, yalnızca bu ülkelere ucuz işgücü göçlerini teşvik etmek gibi bir amaç güttüğü söylenemez. Çünkü aynı dönemde, Türkiye ile başta Türk Cumhuriyetleri olmak üzere birçok ülke arasında yatırım, ticaret, turizm, ulaştırma, dostluk-işbirliği vb birçok konuda da ikili antlaşmaların imzalandığı görülmektedir.⁹ Bilindiği gibi, Türkiye, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının

6 Bu veriler T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sitesinden (www.turizm.gov.tr) alınmıştır.

7 Bu antlaşma 20-08-1990 tarih ve 20611 sayılı Resmi Gazete'de yer almaktadır.

8 Sözü edilen antlaşmalar: Azerbaycan, Türkmenistan ve Kazakistan (02-06-1992 tarih ve 21246 sayılı RG-Resmi Gazete), Kırgızistan (24-08-1992 tarih ve 21325 sayılı RG), Kazakistan (09-11-1993 tarih ve 21753 sayılı RG), Ukrayna (31-07-1994 tarih ve 22360 sayılı RG), Beyaz Rusya (11-03-1994 tarih ve 21874 sayılı RG), Gürcistan (02-09-1995 tarih ve 22392 sayılı RG), Özbekistan (28-09-1995 tarih ve 22418 sayılı RG), Azerbaycan (31-01-1996 tarih ve 22540 sayılı RG) ve Gürcistan (07-05-1996 tarih ve 22629 sayılı RG) ile imzalanan vize antlaşmaları.

9 Bu konuda örnek olarak, Azerbaycan (29-09-1991 tarih ve 21006 sayılı RG, 17-07-1991 tarih ve 20932 sayılı RG, 23-01-1993 tarih ve 21474 sayılı RG, 01-07-1993 tarih ve 21624 sayılı RG, 16-03-1994 tarih ve 21876 sayılı RG), Kazakistan (12-06-1991 tarih ve 20899 sayılı RG, 25-11-1991 sayılı RG, 15-04-1993 tarih ve 21553 sayılı RG, 11-02-1995 tarih ve 22199 sayılı RG), Kırgızistan (26-07-1991 tarih ve 20941 sayılı RG, 27-01-1992 tarih ve 21124 sayılı RG, 21-02-1992 tarih ve 21149 sayılı RG, 15-04-1993 tarih ve 21553 sayılı RG, 12-02-1995 tarih ve 22200 sayılı RG, 09-01-1996 tarih ve 22518 sayılı RG), Türkmenistan (09-01-1992 tarih ve 21106 sayılı RG, 25-01-1992 tarih ve 21122 sayılı RG, 16-10-1992 tarih ve 21377 sayılı RG, 15-04-1993

ardından ekonomik ve sosyal alanlarda, özellikle Türk Cumhuriyetleriyle ikili ilişkiler kurmak ve geliştirmek için yoğun bir çaba içine girmiştir. Türkiye'nin bu ülkelere uyguladığı esnek vize politikaları, bu çabaların yalnızca kısmi bir parçasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, konunun bu çerçevede ele alınıp derinlemesine incelenmesi gerekmektedir. Burada, bağımsız bir araştırma konusu olarak ele alınıp incelenmeyi bekleyen bu konuyu daha ayrıntılı olarak tartışma olanağına sahip değiliz. Bu konuda son olarak şunlar söylenebilir; 1980'lerden itibaren uygulamaya konulan ekonomi politikaları, kayıtdışılaşma açısından ve sınırların esnetilmesi de kayıtdışı sektörün arzuladığı yedek işgücü talebi açısından uygun koşulların oluşması için eşsiz bir fırsat doğurmuştur. Böylece, işgücü piyasalarında, işçileri koruyucu yasal ve kurumsal düzenlemelerin çığnemesinin ve yedek işgücü rezervinin sınırlar ötesine genişletilmesinin önü açılmıştır.

3. Kaçak Göçmen İşçi İstihdamını Önleme Çabaları

Kaçak göçmen işçi istihdamı yaygınlaşmaya başlayınca, buna karşı tepkiler de yükselmeye başlamıştır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı kaynaklı bir raporda, kaçak göçmen işçiliğın önlem almayı gerektiren boyutlara ulaştığı belirtilmektedir:

(...) Türkiye'de yabancı kaçak işçiliğın (...), tedbir gerektiren boyutlara ulaştığı (...) (ÇSGB, 2004: 39).

Bu ifadeler kaçak göçmen işçi istihdamına bir noktaya kadar göz yumulduğunun itirafı niteliğindedir. Öyle olmasa kaçak göçmen işçilerin yoğunlaştığı bölgeler, iller, sektörler ve işkolları nasıl bilinebilir! Sözü edilen raporda bu yönde bilgilerin yer aldığı görülmektedir (ÇSGB, 2004: 38). Emniyet Genel Müdürlüğü'nün bir raporunda da, kaçak göçmen işçilerin yoğun olarak çalıştırıldığı işler sıralanmaktadır (EGM, 2001: 32).

tarih ve 21553 sayılı RG, 15-01-1995 tarih ve 22172 sayılı RG, 09-01-1996 tarih ve 22518 sayılı RG), Özbekistan (27-01-1992 tarih ve 21124 sayılı RG, 21-02-1992 tarih ve 21149 sayılı RG, 15-04-1993 tarih ve 21553 sayılı RG, 12-02-1995 tarih ve 22200 sayılı RG, 07-01-1996 tarih ve 22516 sayılı RG), Gürcistan (14-04-1993 tarih ve 21552 sayılı RG, 27-12-1993 tarih ve 21801 sayılı RG, 27-04-1994 tarih ve 21917 sayılı RG, 04-06-1995 tarih ve 22303 sayılı RG, 07-06-1995 tarih ve 22306 sayılı RG, 09-01-1996 tarih ve 22518 sayılı RG) ve Moldova (21-01-1991 tarih ve 20762 sayılı RG, 06-10-1993 tarih ve 21720 sayılı RG, 30-09-1996 tarih ve 22773 sayılı RG) ile imzalanan antlaşmalara bakılabilir.

Kaçak göçmen işçilerin şu türden sorunlara yol açtığı ileri sürülmektedir: Bu işçiler haksız rekabete, kayıtdışı ekonominin yaygınlaşmasına, vergi ve sosyal güvenlik primi kaybına yol açmakta, yerli kaçak işçiliği ve kötü çalışma koşullarını meşrulaştırmakta, sendikal hak ve özgürlüklerin kullanılmasını önleyici bir ortam yaratmakta vb (ÇSGB, 2004;¹⁰ Karadeniz, 1999: 427-428; Yorgun/Şenkal, 2005: 208-215). Emniyet Genel Müdürlüğü'nün bir raporunda da, kaçak göçmen işçilerin yasadışı çalışarak kanunsuz menfaat sağladığı, bu sayede kendi ülkelerine para transferi yaptıkları ve bunun ülke çıkarlarına zarar verdiği dile getirilmektedir (EGM, 2001: 32). FEV (Friedrich Ebert Vakfı) tarafından düzenlenen Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik başlıklı toplantıda da benzer yakınmalar ortaya konmuştur. Bu toplantıda, kaçak çalışma, kaçak çalışan göçmen işçilerle onların işverenleri arasında karşılıklı bir çıkar ilişkisi olarak gösterilmektedir (FEV, 1995: 18-22).¹¹ Karadeniz, yabancı kaçak

10 Burada atıf yapılan ÇSGB raporunda yalnızca Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın görüşlerine değil, aynı zamanda diğer bazı kamu kurumlarının, işçi örgütlerinin ve TİSK'in görüşlerine de yer verilmektedir. Kaçak göçmen işçi istihdamının yol açtığı sorunlar konusunda ÇSGB'nin görüşleri için raporun 39. sayfasına ve diğer görüşler için de 49-79 arası sayfalara bakılabilir. Burada yer alan TİSK'in görüşleri ile diğer çevrelerin görüşleri arasındaki derin bir farklılığa dikkat çekmekte yarar var. Örneğin, diğer çevreler hem yerli hem de yabancı kaçak işçiliğin vergi ve sosyal güvenlik primi kaybına yol açtığını ileri sürerken, TİSK vergi ve sosyal güvenlik primi yüklerinin kayıtdışılaşmayı teşvik ettiğini ileri sürmekte ve kayıtdışılığı meşrulaştırıcı bir tutum sergilemektedir.

11 Burada bir hatırlatma yapmak gerekiyor. FEV'nin düzenlediği toplantının ardından kaleme alınan raporda, katılımcılar arasında derin görüş ayrılıkları olduğu vurgulanmaktadır. Bizim burada atıfta bulunup eleştirel tavır aldığımız görüşlerin bütün katılımcılar tarafından benimsenmediği anlaşılıyor. Bununla birlikte, bu görüşlerin kim ya da kimler tarafından ortaya atıldığı, toplantı raporunda belirtilmemektedir. FEV'in toplantısına şu isimler katılmıştır: Toplantıyı yöneten ve Raporu Hazırlayan: Doç. Dr. İsmail Duymaz (Friedrich Ebert Vakfı). Toplantıya Katılanlar; Prof. Dr. Nurhan Akçaylı (Uludağ Üniversitesi), Aynur Ataklı (Hazine Müsteşarlığı), Dr. İmren Aykut (Milletvekili), Prof. Dr. İsmail Bircan (İİBK Genel Müdür Yardımcısı), İsmet Gürbüz Civelek (Stratejik Araştırmalar Vakfı), Erol Dağlıer (ÇSGB Yurtdışı İşçi Hizmetleri Genel Müdürü), Prof. Dr. Nusret Ekin (İstanbul Üniversitesi), Dr. Adil Emecan (Zeytinburnu Belediye Başkanı), Neşe Erel (DSP Temsilcisi), Cemil Ergene (DİE Sosyal İstatistikler Daire Başkanı), Hasan Günüş (DİSK Tekstil İşçileri Sendikası), Osman Kansak (İİBK İstanbul Bölge Müdürü), Yasemin Karakaşoğlu (Türkiye Araştırmalar Merkezi, Bonn/Essen), İsmail Karaman (DPT Sosyal Planlama Genel Müdürü), Yıldırım Koç (Türk İş Başkanlık Danışmanı), Yrd. Doç. Dr. Nilüfer Narlı (Marmara Üniversitesi), Prof. Dr. İsmail Özaslan (İstanbul Ticaret Odası Genel Sekreteri), Şükran Soner

işçiliğin, toplum huzuru üzerinde birtakım olumsuzluklar yarattığı ve bunların da göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir.

Kaçak çalışmanın yabancı işçiler açısından ne anlama geldiği ve bu işçilerin ne tür çıkarlar elde ettiği konusu tartışmaya açıktır. Burada bu konuda söz söylemeye gerek yok. Ancak, kaçak göçmen işçilerin yol açtığı ileri sürülen sorunlara ilişkin birkaç söz söyleme zorunluluğu doğmaktadır.

Kayıtdışılığın yaygınlaşması ve işgücü piyasasının emekçiler aleyhine kötüleşmesi yapısal bir sorundur ve bu durumdan bütün emekçi kesimler olumsuz yönde etkilenmektedir. Faturanın kaçak göçmen işçilere kesilmesi, bu işçilerin uluslararası sınırları nasıl geçtikleri ve nasıl yasadışı olarak iş bulup çalışabildikleri türünden soruların cevapsız kalmasına yol açmaktadır. Hüküm süren ekonomik yapıdan kaynaklı sorunlardan kaçak göçmen işçileri sorumlu tutmak, kelimenin tam anlamıyla insafsızlıktır. Emekçi kesimlerin örgütsüzlüğü sorununu kaçak göçmen işçilerin varlığına bağlama çabası da gerçekçi temelleri olmayan bir iddiadır. Böyle bir görüş ileri sürebilmek için her şeyden önce kaçak göçmen işçilerin toplam sayısına, ağırlıklı olarak hangi sektörlerde çalıştıklarına ve hangi işleri yaptıklarına, ve benzerlerine ilişkin sağlıklı verilerin olması gerekir. Örgütsüzlük sorunu, özellikle kapitalizmin küreselleşme olarak adlandırılan evresinde, çalışma ilişkileri alanında yaşanan dönüşümlerin yol açtığı ve emekçi sınıfın bütün kesimlerinin önünde duran en büyük sorunlardan biridir. Kaçak göçmen işçilerin neredeyse hiç yer almadığı ve çalışanların tamamı yerli işçilerden oluşan birçok sektörde de örgütsüz çalışmanın çok yaygın olduğu rahatlıkla gözlemlenebilir.

Kaçak çalışma ilişkisinin kaçak göçmen işçiler üzerinde de olumsuz etkilerinin olduğu kabul edilmekle birlikte, son tahlilde kaçak göçmen işçi istihdamına karşı çıkan ses ortaktır: Kaçak göçmen işçilik önlenmelidir!

Kaçak çalışma, bizzat kaçak yabancı işçi üzerinde de olumsuz etkiler ortaya koymaktadır. Yabancı kaçak, bir yandan para kazanma fırsatı bulurken, diğer yandan da her türlü istismara açık bir konumdadır (DPT, 2004: 54).

Bu kesimin en büyük korkusu, çalışma izni olmadan ve genellikle vize süresi geçtikten sonra polise ihbar edilmek ve sınır dışı edilmektir. Yabancı kaçak işçiler bu nedenle daha da korumasız bir konumdadır (...). Yabancıların ülkemizde kaçak olarak çalışmaları önlenmelidir (...). Yabancı kaçak işçilerin çalıştırılmaları konusundaki kısıtlama ve yasaklamalar daha da sıkılaştırılmalı ve uygulanmalıdır (Türk-İş, 2004: 71-73).

(Cumhuriyet Gazetesi) ve Nahit Yürüyen (İstanbul Emniyet Müdürlüğü, Mali Şube Müdürlüğü).

(...) polisiye tedbirler başta olmak üzere firma denetimlerinin sıklaştırılması, caydırıcı para cezalarının verilmesi gibi önlemler alınabilir (Hazine Müsteşarlığı, 2004: 50).

Kaçak çalışma, bizzat yabancı kaçak işçi üzerine de olumsuz etkiler ortaya koyar. Yabancı kaçak, bir yandan para kazanma fırsatı bulurken, diğer yandan da her türlü istismara açık bir konumdadır. İşveren karşısında –yerli kaçak işçilere oranla– daha savunmasız ve daha aciz durumdadır. Günlük çalışma süreleri, İş Yasası’nda öngörülen sürenin çok üstündedir. Bir işe girerken, pasaportları ellerinden alınmaktadır. Bu insanların sosyal sigorta hakları bulunmadığı gibi, yasalardaki her türlü koruyuculuğun da tamamen kapsamı dışındadırlar. Fazla mesailerinin ödenmesi ya da iş bitiminde ilk işe girişte anlaşılan ücret üzerinden ödeme yapılması, çoğu zaman işverenin insafına kalmıştır (...) (FEV, 1995: 23).

FEV toplantısında, kaçak göçmen işçi istihdamı konusunda, yapılması gerekenlere ilişkin olarak da toplantıya katılanlar arasında derin bir görüş ayrılığı olduğu görülmektedir. Bir görüşe göre, ulusal emek piyasasının çıkarları ön planda tutularak yabancı kaçak işçilikle mücadele edilmelidir. Karşıt görüşe göre ise, yapılması gereken yabancı kaçak işçilerin içinde buldukları olağanüstü kötü koşullardan kurtarılması ve istismarın önlenmesidir (FEV, 1995: 29-40).¹²

FEV toplantısında ortaya konan bu ikinci görüş, alışılmışın dışına çıkarak göçmen işçilerden yana tavır almaktadır. Görece farklı bir ses de DİSK’ten yükselmektedir:

Ülkemizdeki işsizlik, yoksulluk gibi sorunların varlığı doğal olarak yabancı işçilere, özellikle kaçak çalıştırılanlara karşı olumsuz kimi yaklaşımların gündeme gelmesine neden olmaktadır. Bu konuda Avrupa’daki yabancı işçilere karşı yapılanlar ki bunlar arasında ülkemizden çok sayıda vatandaşımız da bulunmaktadır, bizler için önemli dersler niteliğindedir. Aynı hatalara düşmeden, yabancı işçiler sorununa sorumlu ve duyarlı yaklaşılmada yarar bulunmaktadır (DİSK, 2004: 76).

Türkiye’de kaçak göçmen işçi istihdamını önlemek için işyeri denetimlerine önem ve öncelik verildiği görülmektedir. Kaçak göçmen işçi istihdamı konusu, 2003 yılında çıkartılan 4817 sayılı Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun’la¹³ düzenlenmiştir. Bu yasa, hem kaçak göçmen işçi

12 Yeniden hatırlatmakta yarar var, FEV’in toplantısına katılanlardan kimin hangi görüşü benimsediğine ilişkin bir bilgi, toplantı raporunda yer almamaktadır.

13 Bu Kanun 27-02-2003 tarihinde kabul edilmiş ve 06-03-2003 tarih - 25040 sayılı Resmi Gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir.

çalıştıran işverenlere hem de kaçak olarak çalışan göçmen işçilerin kendilerine para cezası getirmektedir (m.21). İşyeri denetimleri 4817 sayılı Yasa çerçevesinde yapılmaktadır. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından yapılan denetimlerde, işyerleri 4817 sayılı kanuna uygunluk yönünden denetlenmektedir. Örneğin, turizm sektöründe faaliyette bulunan 590 işyerinin teftiş edilmesi üzerine, 641 kaçak göçmen işçinin 4817 sayılı kanuna aykırı şekilde çalıştığı tespit edilmiştir (ÇSGB, 2008: 18).

4817 sayılı yasa ile getirilen düzenlemeyle kaçak göçmen işçi istihdamının önüne geçme çabası inandırıcı olmaktan uzaktır. Keser'e göre, yabancı kaçak işçiliğin önlenmesinin en etkili yolu ağır cezalar uygulamaktır. Keser, kaçak göçmen işçiliğinin artmasının en başta gelen nedeni olarak, mevcut hukuk sisteminde, bu tür cezaların olmamasını göstermektedir (Keser, 2003: 42). Narlı (2003: 42) ise, cezaların yetersizliği yanında denetim personelinin yetersizliği, iş yasasının zayıflığı, yetkili makamların esnek tutumu ve sendikaların başarısızlığı gibi nedenlerle kaçak göçmen işçiliğinin önlenemediği görüşündedir. Önleme çabaları, inandırıcı olmadığı gibi, burada öne sürülen gerekçeler de inandırıcı değildir. Bu tür görüşler, kaçak göçmen işçilik olgusunu toplumsal ve ekonomik bağlamından kopartarak, kaçak konumdaki göçmen işçilerin kendilerine ihale etmektedir. Bu görüşlerin zihinsel arka planında şu düşünceler yatmaktadır: Kaçak göçmen işçiler sınırları yasadışı yollardan geçen, vergi ve sosyal güvenlik primi ödemediği olarak çalışıp çıkar sağlayan, işgücü piyasalarını terörize eden, vb daha birçok soruna yol açan kişiler olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla uygun cezai yaptırımlarla kaçak göçmen işçiliğinin önlenebileceği düşünülmektedir.

Türkiye'ye yönelen işgücü göçleri, Türkiye'nin bu göçlerin geldiği ülkelere uyguladığı esnek vize politikalarından yararlanarak gelmektedir. Sözü edilen esnek vize uygulamaları ve bu esneklikten yararlanıp sözde turist konumunda Türkiye'ye gelen ucuz ve her koşulda çalışmaya hazır yedek işgücüne olan talep devam ederken, 4817 sayılı yasa ile getirilen düzenleme ya da daha ağır cezai yaptırımlarla kaçak göçmen işçi istihdamını önleme çabaları, olsa olsa kaçak göçmen işçilere karşı yükselen tepkiyi yumuşatmak gibi bir işlev yerine getirebilir.

Kaçak göçmen işçiler, ne pahasına olursa olsun yasaları çiğnemeye değil, yasadışı kalmak pahasına yaşamlarını idame ettirmeye çalışmaktadır. Engels, emek gelirini kiralayarak yaşamını sürdürmeye çalışan 'özgür emekçi' kesim için şunları söylemektedir:

Eğer kendisine bir iş bulma mutluluğuna erişirse, yani eğer burjuvazi onun sayesinde kendini zengin etme iyiliğini ona bahşederse, bedeniyle ruhunu zar zor birarada tutabilecek bir ücret onu beklemektedir (Engels, 1974: 90).

Engels'in söylediği bu sözler, kaçak göçmen işçilerin yaşama ve çalışma koşulları göz önüne alındığında tam anlamına kavuşmaktadır. Kaçak göçmen işçi istihdamını önleme söylemi bu noktanın üstünü örtmekte ve kaçak çalışmayı önlemek yerine, göçmen işçilerin üzerindeki sömürüyü daha da artırmaktadır. Batılı ülkelere ilişkin yazında, kaçak göçleri önleme çabalarının, bu göçleri önlemekten çok göçmenlerin sömürülmesine yol açtığı konusunda bir fikir birlikteliği olduğu görülmektedir (Baldwin-Edwards, 1999: 13; Miller, 2001: 321; Djajić, 2001: 144; Castles, 2004: 207; Hollifield, 2004: 14; Collyer, 2005: 705; Cornelius/Tsuda, 2004: 41). Kaçak göçmen işçilerin anlattıkları Türkiye'de de benzer bir duruma işaret etmektedir. Göçmen işçilerin deneyimleri, bu işçilerin çalışmasının yasadışı ilan edilmesinin sonuçlarını tartışmaya yer bırakmayacak şekilde ortaya koymaktadır. İnşaat işçilerinin anlattıklarından yapılan aşağıdaki alıntılar (birinci alıntı Azerbaycanlı, ikincisi Türkmenistanlı bir işçiye ait) çok çarpıcı bilgiler içermektedir (Akpınar, 2009: 102):

Önceden bizi çalıştırıp para vermeyen olduğunda polise ya da jandarmaya gidip şikayet ediyor ve paramızı alabiliyorduk. Ama artık polise ve jandarmaya gidemez olduk. Gittiğimizde kaçak çalışıyoruz diye biz suçlu bulunuyoruz, 2003 yılından beri çalışmamız yasakmış. Ceza almaktan korkuyoruz. Para cezası ya da sınır-dışı edilmek çoğumuzun göze alamayacağı bir şey. Buna çok dikkat ediyoruz. Örneğin sınır-dışı edilip 5 yıl Türkiye'ye girememeye cezası verilebiliyormuş. Bunu kimse göze alamaz, bu cezayı alan olursa perişan olur. Bu nedenle paramızı vermeyen olursa korkup polise gidemiyoruz.

Bizi birkaç kez polis yakaladı ama sınır-dışı edilmekten kurtulduk. Bir keresinde patron kendi arabasıyla bizi bir yere götürüyordu. 5 kişiydik, hepimiz de Türkmen. Polis arabayı durdurup kimlik sordu, arabayı patron kullanıyordu. Kaçak olduğumuzu anlayınca bizi kuytu bir yere, bir hurdalığa götürdüler. 4 polis vardı. Orada patronla polisler pazarlık edip anlaştilar ve patron kişi başı 500 YTL'den 5 kişi için polisler 2500 YTL rüşvet verip bizi geri aldı ellerinden, sonra bu parayı bize vereceği ücretten kesti.

Sonuç

Türkiye, 1980'den sonra, uluslararası göçlerin uğrak yeri olmuştur. Türkiye'ye gelen farklı göçmen kategorileri içerisinde, bu çalışmanın ilgi odağı kaçak işgücü göçleridir. Türkiye'ye 1990'ların başından itibaren işgücü göçleri gelmeye başlamış ve bu dönemden sonra kaçak göçmen işgücü istihdamı yaygınlaşmıştır. Bunun nedenini 1980'den itibaren uygulamaya konulan dışa açık ekonomi politikalarında aramak gerekmektedir. Bu politikalar kayıtdışı ekonominin yaygınlaşmasına yol açmış ve bu durum, kaçak göçmen işçilerin

Türkiye'ye gelişine yol açan bir çekim alanı yaratmıştır. Kayıtdışılaşmanın yaygınlaşması tek başına bu durumu açıklayamamaktadır. Kaçak göçmen işçilerin Türkiye'ye gelip çalışmaya başladığı dönem, Türkiye'de, 1980'den başlayarak baskı altına alınan ücretlerde, 1989-1993 arası yıllarda görülen tarihi artış dönemiyle kesişmektedir. Bu kesişme, kaçak göçmen işçilerin, yerli işçi ücretlerinin artması karşısında, yedek işgücü olarak devreye sokulduğunu göstermektedir.

Devlet bu talebin karşılanmasına dolaylı yoldan da olsa olanak tanımaktadır. Devletin rolü, birincisi kaçak göçmen işçilerin sınırlardan geçişine ve ikincisi de işgücü piyasasını düzenlemeye ilişkin olmak üzere, iki boyutludur. Kaçak göçmen işçiler, Türkiye'nin, turizmi teşvik adı altında, kendi ülkelerine yönelik esnek vize uygulamasından yararlanarak turist konumunda gelip çalışmaktadır. Devletin bu işçilerin gelişine göz yummaktadır. Devletin bu esnek tutumu, Türkiye'nin -Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından- bu işçilerin geldikleri ülkelerle kurmaya çalıştığı büyük çaplı ticari ve ekonomik ilişkiler çerçevesinde ele alınıp değerlendirilmelidir.

Devletin kaçak göçmen işçilerin gelişine yönelik esnek tavrının, bu işçilerin kayıtdışı olarak çalışması konusunda da sürdüğü görülmektedir. Devlet kaçak göçmen işçilerin çalışmasını yasaklasa da, bu konudaki yasanın çok iyi uygulandığı söylenemez. Bu durum, devletin, yalnızca kaçak göçmen işçi istihdamına değil, bir bütün olarak çalışma ilişkileri alanına yönelik tutumunun değişmesinin bir sonucudur. Yeni-liberal yeniden yapılanma sürecinde, devletin çalışma ilişkileri alanına karışımının en aza indirilmesi, kayıtdışılaşmaya yol açmaktadır. Kayıtdışılaşma kaçak göçmen işçileri de bünyesine katarak yaygınlaşmaktadır. Çalışmaları yasaklanan, buna karşın hiçbir yasal korumaya sahip olmayan kaçak göçmen işçiler ise her türlü sömürüye açık bulunmaktadır.

Kaynaklar

- Akpınar, Taner (2009), *Türkiye'ye Yönelik Düzensiz Göçler ve Göçmenlerin İnşaat Sektöründe Enformel İstihdamı* (Doktora Tezi) (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Baldwin-Edwards, Martin (1999), "Where Free Markets Reign: Aliens in the Twilight Zone," Baldwin-Edwards, Martin ve Joaquin Arango (eds.), *Immigrants and the Informal Economy in Southern Europe* (London: Frank Cass Publishers): 1-15.
- Boratav, Korkut (2005a), *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002* (9.Baskı) (Ankara: İmge Kitabevi).
- Boratav, Korkut (2005b), *1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm* (2.Baskı) (Ankara: İmge Kitabevi).
- Boratav, Korkut, Yeldan A. Erinc, Ahmet H. Köse (2000), *Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980-1998*, Working Paper No. 20 (New York: CEPA Working Paper Series).
- Castles, Stephen (2004), "Why Migration Policies Fail," *Ethnic and Racial Studies*, 27/2: 205-227.

- Collyer, Michael (2005), "When Do Social Networks Fail to Explain Migration? Accounting for the Movement of Algerian Asylum-Seekers to the UK," *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 31/4: 699-718.
- Cornelius, Wayne A. ve Takeyuki, Tsuda (2004), "Controlling Immigration: The Limits of Government Intervention," Cornelius, Wayne A., Tsuda, Takeyuki, Martin, Philip L. VE James F. Hollifield) *Controlling Immigration - A Global Perspective* (Stanford - California: Stanford University Pres): 3-48.
- Çelik, Nihal (2005), *Immigrant Domestic Women Workers in Ankara and İstanbul* (Master Thesis) (Ankara: The Graduate School of Social Science, Middle East Technical University).
- ÇSGB (T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı) (2004), *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı*, Yayın No: 116 (Ankara: ÇSGB).
- ÇSGB (2008), *Yabancıların İzinsiz Çalışmasının Önlenmesi Teftiş Projesi Genel Değerlendirme Raporu*, İş Teftiş Kurulu Yayın No: 25 (Ankara: ÇSGB).
- Dağdelen, Görkem (2008), *Changing Labour Market Positions and Workplace Interactions of Irregular Moldovan Migrants: The Case of Textile/Clothing Sector in İstanbul, Turkey* (Master Thesis) (Ankara: The Graduate School of Social Science, Middle East Technical University).
- DİSK (Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (2004), "DİSK'in Kayıtdışı İstihdamla İlgili Görüşleri," *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı* (Ankara: ÇSGB): 75-76.
- Djajić, Slobodan (2001), "Illegal Immigration Trends, Policies and Economic Effects," *International Migration - Trends, Policies and Economic Impact*, Slobodan Djajić (ed.), (London and New York: Routledge): 137-161.
- DPT (T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı) (2004), "DPT'nin Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı Sorununa Bakışı," *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı* (Ankara: ÇSGB): 50-55.
- Ege, Gamze (2002), *Foreign Domestic Workers in Turkey: A new Form of Trafficking in Turkey?* (Master Thesis) (Ankara: The Graduate School of Social Science, Middle East Technical University).
- EGM (T.C. İçişleri Bakanlığı Emniyet Genel Müdürlüğü) (2001), *Dünya'da ve Türkiye'de Yasadışı Göç* (Ankara: EGM Yabancılar Hudut İltica Dairesi Başkanlığı).
- Engels, Friedrich (1974), *İngiltere'de Emekçi Sınıfların Durumu* (İstanbul: Gözlem Yayınları) (Çev.: Oktay Emre).
- Erder, Sema (2007), "Yabancısız Kurgulanan Ülkenin Yabancıları," F. Aylan Arı (der.), *Türkiye'de Yabancı İşçiler - Uluslararası Göç, İşgücü ve Nüfus Hareketleri* (İstanbul: Derin Yayınları): 1-82.
- FEV (Friedrich Ebert Vakfı) (1995), *Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik* (İstanbul: Gürtaş Ofset).
- Gençler, Ayhan (2002), "Yabancı Kaçak İşçilik Gerçeği ve Türkiye Örneği," *TÜHİS*, 17/3: 28-46.
- Hazine Müsteşarlığı (2004), "Hazine Müsteşarlığı'nın Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı Sorununa Bakışı," *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı* (Ankara: ÇSGB): 49-50.
- Hollifield, James F. (2004), "Migration and International Relations: The Liberal Paradox", Entzinger, Han, Martiniello, Marco ve Catherine Wihtol De Wenden (eds.), *Migration Between States and Markets* (Aldershot: Ashgate): 3-18.
- İçduygu, Ahmet (2003), "Irregular Migration in Turkey," *Migration Research Series*, No. 12, (Geneva: International Organization for Migration).
- İçduygu, Ahmet (2004), *Türkiye'de Kaçak Göç* (İstanbul: İstanbul Ticaret Odası).
- Karadeniz, Oğuz, (1999), "Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik," *Türk-İş Yılığ*, 1: 416-428.
- Kaşka, Selmin (2006), *The New International Migration and Migrant Women in Turkey: The Case of Moldovan Domestic Workers*, MiReKoc (Migration Research Program at the Koç University) Research Projects 2005-2006, (İstanbul: Koç University).

- Keser, Hakan (2003), "Yabancıların Çalışma İzinleri Hakkında Kanun Tasarısı Işığında Türkiye'de Yabancıların Çalışma Hakkı ve Yabancı Kaçak İşçilik," *Kamu-İş*, 7/2: 2-48.
- Koç, Yıldırım (1998), *100 Soruda Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi* (İstanbul: Gerçek Yayınevi).
- Koç, Yıldırım (1999), *Türkiye'de Yabancı Kaçak İşçilik*, No: 26 (Ankara: Türk-İş).
- Köse, Ahmet Haşim ve Ahmet Öncü (1998), "Dünya ve Türkiye ekonomisinde Anadolu İmalat Sanayii: Zenginleşmenin mi Yoksa Yoksullaşmanın mı Eşiğindedeyiz?," *Toplum ve Bilim*, 77: 135-159.
- Köse, Ahmet Haşim ve Yeldan Erinç (1998), "Dışa Açılma Sürecinde Türkiye Ekonomisinin Dinamikleri: 1980-1997," *Toplum ve Bilim*, 77: 45-68.
- Köse, Ahmet Haşim ve Yeldan Erinç (1999), "Makroekonomik Politikalar Açısından Türkiye Emek Piyasasının Çözümlemesi," Bulutay, Tuncer (ed.), *Türkiye İşgücü Piyasası ile İlgili Yükler ve Politikalar, İstihdam ve Eğitim Projesi İşgücü Piyasası Bilgisi* (TOR 6), (20 Mart 1998), (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü): 157-183.
- Kümbetoğlu, F. Belkıs (2005), "Enformelleşme Süreçlerinde Genç Göçmen Kadınlar ve Dayanışma Ağları," *Folklor/Edebiyat*, 11/ 41: 5-25.
- Lordoğlu, Kuvvet (2005), "Türkiye'de Yabancıların Kaçak Çalışması ve Bu Çalışmaya İlişkin Bir Araştırma," *Toplum ve Bilim*, 102: 103-127.
- Massey, Douglas S. ve Edward J. Taylor (2004), "Introduction", Massey, Douglas S. ve J. Edward Taylor (eds.), *International Migration - Prospects and Policies in a Global Market* (New York: Oxford University Press): 1-12.
- Miller, Mark J. (2001), "The Sanctioning of Unauthorized Migration and Alien Employment," Kyle, David ve Rey Koslowski (eds.), *Global Human Smuggling - Comparative Perspectives* (Baltimore - London: The Johns Hopkins University Press): 318-336.
- Narlı, Nilüfer (2002), "Transit Migration and Human Smuggling in Turkey: Preliminary Findings from the Field Work," *Turkish Review of Middle East Studies*, 13: 157-185.
- Narlı, Nilüfer (2003), "Illegal Migrant Labour Force in Turkey," *Turkish Review of Middle East Studies*, 14: 27-43.
- ÖZ-GIDA İŞ (Öz-Gıda İş Sendikası) (1993), "Nataşalardan Sonra İvanlar," *Öz-Gıda İş Dergisi*, 1/1: 18-26.
- Şenses, Fikret (1994), "Labour Market Response to Structural Adjustment and Institutional Pressures: The Turkish Case," *METU Studies in Development*, 21/3: 405-448.
- Şenses, Fikret (1996), "Structural Adjustment Policies and Employment in Turkey," *New Perspectives on Turkey*, 15: 65-93.
- Şenyapılı, Tansı (2000), "Enformel Sektörde Değişen İlişkiler," Bulutay, Tuncer (ed.), *Enformel Kesim I, İstihdam ve Eğitim Projesi İşgücü Piyasası Bilgisi (TOR6)* (29 Mayıs 1998) (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü): 85-118.
- TİSK (Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu) (2004), "TİSK'in Kayıtdışı İstihdamla İlgili Görüşleri," *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı* (Ankara: ÇSGB): 55-65.
- Toksöz, Gülay (2007), "Informal Labour Markets and the Need for Migrant Workers: The Case of Turkey from a Comparative Perspective," Berggren, Erik, Likić-Brborić, Branka, Toksöz, Gülay ve Nicos Trimikliniotis (eds.), *Irregular Migration, Informal Labour and Community: A Challenge for Europe* (Maastricht: Shaker Publishing): 183-198.
- TÜİK (T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu) (2009), "Hanehalkı İşgücü İstatistikleri," *Haber Bülteni*, 38.
- TÜRK-İŞ (Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu) (2004), "Türk-İş'in Kayıtdışı İstihdamla İlgili Görüşleri," *Kayıtdışı İstihdam ve Yabancı Kaçak İşçi İstihdamı*, (Ankara: ÇSGB): 65-74.
- UN (United Nations) (2004), *World Economic and Social Survey: International Migration* (New York: Department of Economic and Social Affairs).

- Ünal, Bayram (2004), "The New Patterns and the State: Construction of Illegality for Immigrants in İstanbul," Entzinger, Han, Martiniello, Marco ve Catherine Withol De Wenden (eds.), *Migration Between States and Markets* (Burlington: Ashgate): 65-80.
- Ünlütürk, Çağla (2008), "Ev Hizmetlerinin Küreselleşmesi: Türkiye'de Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmen Kadınlar," *Türkiye İşçi Sınıfı ve Emek Hareketi Küreselleşiyor mu?, 3.Sınıf Çalışmaları Sempozyumu* (İstanbul: Sosyal Araştırmalar Vakfı-SAV/Türkiye Sınıf Araştırmaları Merkezi-TÜSAM): 233-248.
- Yeldan, Erinç (2006), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi - Bölüşüm, Birikim ve Büyüme*, (12.Baskı) (İstanbul: İletişim Yayınları).
- Yentürk, Nurhan (1997), *Türk İmalat Sanayiinde Ücretler, İstihdam ve Birikim* (İstanbul: Friedrich Ebert Stiftung).
- Yorgun, Sayım ve Abdülkadir Şenkal (2005), "Illegal Mobilization of Labour: The Effects of Illegal Migration and Unauthorized Foreign Workers on The Turkish Labour Market," *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Toker Dereli'ye Armağan Özel Sayısı*, 55/1: 191-220.
- Yükseker, H. Deniz (2003), *Laleli-Moskova Mekiği - Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri* (İstanbul: İletişim Yayınları).